

ΓΙΩΡΓΟΣ Ν. ΠΟΛΙΤΗΣ

Μπακούνιν εναντίον Μαρξ: Σύντομος απολογισμός μιας αγεφύρωτης ρήξης

Ι. Γενιές και γενιές ιδεολογικών υπαλλήλων φιλοτέχνησαν την εικόνα του Καρόλου Μαρξ ως του φιλοσόφου που έδωσε επιστημονική βάση στο σοσιαλισμό, αποκάλυψε τους μηχανισμούς λειτουργίας της οικονομίας και προσέφερε στην ανθρωπότητα τα κλειδιά της γνώσης των νόμων της Ιστορίας. Αντίθετα, η εικόνα που δημιούργησαν για τον Μιχαήλ Μπακούνιν είναι αυτή ενός πρωτόγονου μηδενιστή. Εντούτοις, σήμερα, ύστερα από την εμπειρία του εφαρμοσμένου μαρξισμού που κληροδοτεί ο 20ός αιώνας και 145 χρόνια μετά το Συνέδριο της *Πρώτης Διεθνούς* στη Χάγη, που οδήγησε στο σχίσμα του εργατικού κινήματος, η νηφάλια αντιπαραβολή της φιλοσοφικής σκέψης του Μπακούνιν και του Μαρξ μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικά συμπεράσματα.

Πρώτα απ' όλα και ανεξάρτητα από το εάν προσεγγίσει κανείς το έργο του Μαρξ από σοσιαλιστική, φιλελεύθερη ή συντηρητική σκοπιά, δεν χωράει αμφιβολία ότι ο Μαρξ υπήρξε πράγματι μεγάλος φιλόσοφος. Αυτό δεν αμφισβητείται. Εξίσου, όμως, δεν αμφισβητείται ότι ο Μαρξ ήταν αντινομικός στοχαστής και ότι πολλές από τις θέσεις που εμφάνιζε ως αδι-

άψευστες επιστημονικές αλήθειες διαψεύστηκαν καταιγιστικά, τόσο από άλλες θεωρίες, όσο και από αυτά καθ' εαυτά τα δεδομένα της εμπειρίας.

Από την άλλη μεριά, ο Μπακούνιν ήταν πράγματι ανθρόπος της πράξης και όχι της θεωρίας. Δεν άφησε πίσω του μεγάλα έργα, δεν υπήρξε συστηματικός, δεν κατατάσσεται στους μεγάλους φιλοσόφους και ουδέποτε ισχυρίστηκε ότι ήταν καλύτερα καταρτισμένος από τον Μαρξ στο πεδίο της οικονομίας. Ωστόσο, ήταν ο πρώτος που εντόπισε πολλές από τις θεμελιώδεις αντιφάσεις και προβληματικές αφητηρίες που ταλανίζουν τη μαρξική σκέψη.

Οι υπερασπιστές του μαρξισμού διαμαρτύρονται σε κάθε επισήμανση των αδυναμιών της σκέψης του Μαρξ. Γι' αυτούς, ο Μαρξ διέκρινε τα προβλήματα του καπιταλισμού και φώτισε τη λύση τους τόσο καθαρά όσο κανείς άλλος. Όσο για τις αποτυχημένες απόπειρες εφαρμογής του σοσιαλιστικού ιδεώδους, επιμένουν ότι η ευθύνη δεν βαραινεί τον Μαρξ. Δεν μπορούμε να λέμε ότι «φταίει ο Μαρξ για τον Στάλιν ή τον Πολ-Ποτ».

Σε ό,τι αφορά το πρώτο σκέλος, η εύλογη απάντηση είναι ότι ο Μαρξ, όντως, αναγνώρισε πολλά προβλήματα του καπιταλισμού. Ωστόσο δεν φώτισε τη λύση τους τόσο καθαρά όσο πολλοί νόμιζαν το 1848 ή το 1872. Η θεωρία του Μαρξ παρέχει ένα ισχυρό εξηγητικό πρότυπο της ιστορικής μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Δεν πετυχαίνει όμως αυτό το οποίο επεδίωκε ο εισηγητής της και υποτίθεται ότι αποτελούσε το συγκριτικό πλεονέκτημα της θεωρίας: δεν παρέχει τη μία, μοναδική και συγκεκριμένη εξήγηση για την πορεία του ανθρώπου στην ιστορία. Εξηγεί πειστικά τη συγκεκριμένη μεταβολή. Δεν επαρκεί, όμως, για να εξηγήσει κάθε προηγούμενη και, πολύ περισσότερο, δεν προβλέπει κάθε επόμενη. Σε αυτό το σημείο, όπως και σε άλλα αντίστοιχα, οι μελετητές του

Μαρξ εμφανίζουν μία αποστροφή από ένα ξεχασμένο κείμενο, μία αδημοσίευτη επιστολή ή μία υποσημείωση, που αποδεικνύει ότι τελικά ο Μαρξ δεν εννοούσε κυριολεκτικά αυτό που επαναλάμβανε στα μεγάλα έργα του, αλλά κάτι διαφορετικό, που υποτίθεται ότι μεταμορφώνει όλο το επιχείρημα. Μικροί και μεσαίοι μαρξολόγοι κρατούν ό,τι τους εξυπηρετεί από τις δεκάδες χιλιάδες σελίδων που έγραψε ο Μαρξ στη διάρκεια της μακράς και τόσο δημιουργικής ζωής του, για να πλάσουν ο καθένας τον δικό του Μαρξ. Διαπιστώνουμε έτσι με έκπληξη ότι ο Μαρξ δεν έβλεπε μονόδρομο τη σχέση βάσης και εποικοδομήματος, δεν πίστευε ότι οι ιστορικοί νόμοι είναι αδήριτοι, ήταν ένας ελευθεριακός Μαρξ. Ωστόσο, αυτό που καταφέρνουν οι διορθωτικές απόπειρες, είναι ακριβώς το αντίθετο από αυτά που επιδιώκουν: Εάν αφαιρέσουμε από το μαρξικό έργο όλα αυτά τα οποία ουσιαστικά το συνθέτουν, εάν δεχθούμε όλες τις εισηγούμενες «ελαστικές» εκδοχές και διορθώσεις, τότε είναι που το μαρξικό οικοδόμημα γκρεμίζεται μόνο του. Και αυτό γιατί η μαρξική κατασκευή είναι αδιαχώριστη από την ακαμψία που της προσδίδει η επιστημονικού τύπου διάρθρωσή της.

Ο Μαρξ δεν έλεγε ότι «ο σοσιαλισμός είναι το καλύτερο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης, θα σας εξηγήσω γιατί και θα παλέψω για να τον κάνω πράξη». Ουδέποτε προσπάθησε να αποδείξει γιατί η πολιτική του πρόταση ήταν ηθικά ορθή. Η ηθική διάσταση, εάν δεν ήταν περιφρονητέα, πάντως δεν τον απασχολούσε. Απεναντίας, κήρυττε ότι η πρότασή του είναι ιστορικά αναπόφευκτη. Σύμφωνα με την υπο-θεωρία που ο μαρξισμός επιφυλάσσει για τον εαυτό του, η μαρξική επιστημονική θεώρηση αποδεικνύει ότι ο σοσιαλισμός είναι παραγωγικά και οικονομικά ανώτερος από τον καπιταλισμό και είναι ιστορικά βεβαιωμένο ότι θα τον διαδεχθεί. Αν υπήρχε κάτι που μεγά-

λωσε τη θεωρία του Μαρξ, κάτι συγκεκριμένο το οποίο έστειλε εκατομμύρια πιστών να στρατευθούν πίσω της, ήταν ακριβώς αυτή η υποτιθέμενη επιστημονική της συγκρότηση.

Όπως αλαζονικά ισχυριζόταν ο Ένγκελς στο *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη) 1882, οι προγενέστερες σοσιαλιστικές εκδοχές συνιστούσαν απλώς τον «ουτοπικό σοσιαλισμό». Δηλαδή, μια μεταφυσική πίστη και ελπίδα σε ένα συναισθηματικό ιδεώδες. Αντίθετα, η σοσιαλιστική εκδοχή των Μαρξ και Ένγκελς ήταν ο *επιστημονικός σοσιαλισμός*: η επιστημονική θεωρία που αποδείκνυε όχι μόνο ότι ο σοσιαλισμός ήταν από οικονομική άποψη πιο αποτελεσματικός από τον καπιταλισμό, αλλά και ότι η έλευση και παγκόσμια κυριαρχία του επίκειται. Η πείρα όμως του 20ού αιώνα δίδαξε άλλα πράγματα: ο καπιταλισμός αποδείχτηκε άφθαστος στην αποτελεσματικότητα της παραγωγής. Αποδείχτηκε ασύγκριτος στη δυνατότητά του να αλλάζει, αναμορφώνεται, εξελίσσεται και, ιδίως, να αποσβαίνει τους κραδασμούς της οικονομικής ανισότητας, με τρόπους που οι θεωρητικοί του σοσιαλισμού αδυνατούσαν να φανταστούν. Ο εφαρμοσμένος μαρξισμός συνέθλιψε λαούς, επαναστάσεις και κινήματα κάτω από την μπότα της κόκκινης γραφειοκρατίας. Ο σοσιαλισμός όχι απλώς δεν κυριάρχησε, αλλά σήμερα είναι πρακτικά και λειτουργικά απών στην παγκόσμια σκηνή. Όσο για την επιστημονική βάση της μαρξικής θεωρίας, αυτή δηλαδή στην οποία ορκίζονταν όλες οι εκδοχές του μαρξισμού, έχει πλέον καταπέσει. Αποδείχτηκε ότι ήταν ένα επίχρισμα, αριστοτεχνικά τοποθετημένο πάνω σε αναπόδεικτες, μεταφυσικές αντιλήψεις, όπως ήταν η πίστη του Μαρξ στην απεριόριστη απελευθερωτική δύναμη της υλικής και τεχνολογικής προόδου. Και όταν μεταγενέστερες αναλύσεις κατεδάφισαν το επίχρισμα, τότε

έμειναν μόνες οι μεταφυσικές πίστεις. Το συγκριτικό πλεονέκτημα του μαρξισμού εξαφανίστηκε. Σήμερα η πρόταση του Μαρξ έρχεται πλέον να αντιπαρατεθεί με άλλες –σοσιαλιστικές, φιλελεύθερες, συντηρητικές– χωρίς αυτό. Σε μια τέτοια αντιπαραβολή εξακολουθεί, βεβαίως, να παρουσιάζει ενδιαφέρον. Είναι, όμως, έκδηλες οι πραγματικές της αδυναμίες.

Ο επιστημονικός σοσιαλισμός εδράζεται στην αντίληψη ότι οι οικονομικές συνθήκες καθορίζουν τα πάντα. Και ότι η γνώση των οικονομικών νόμων την οποία εισηγείται ο Μαρξ, οδηγεί στην αποκάλυψη των ιστορικών νόμων¹. Οι ιστορικοί νόμοι δείχνουν τον τρόπο που κινείται ο κόσμος. Δείχνουν καθαρά ότι η μετάβαση από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό είναι προ των πυλών. Δείχνουν καθαρά τον τρόπο με τον οποίο θα εκδηλωθεί η επανάσταση που θα αλλάξει τις σχέσεις παραγωγής και θα φέρει τη σοσιαλιστική, αταξική κοινωνία. Πυρήνας του επιστημονικού σοσιαλισμού είναι ο ισχυρισμός ότι η σοσιαλιστική επανάσταση κυφορείται στη μήτρα του καπιταλισμού. (Γι' αυτό και θα ξεπροβάλει στις πιο ανεπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες. Γι' αυτό και η αστική εξέλιξη είναι ιστορικά και επαναστατικά θετική).

Ο Μαρξ και οι μαρξιστές ποτέ δεν απέδειξαν τον ισχυρισμό αυτόν. Ο πυρήνας του επιστημονικού σοσιαλισμού δεν αντιμετώπισε ποτέ τη βάση της απόδειξης. Αντιμετωπίστηκε ως αυτονόητο συμπέρασμα. Αλλά δεν είναι. Για να φτάσουμε σε αυτό το συμπέρασμα, απαιτείται η προσφυγή σε ένα είδος εγγελιανής πανουργίας του Λόγου. Χρειάζεται ένα

1. Ο πρόλογος του στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* είναι με τα λόγια του Μαρξ «ο οδηγητικός μίτος» για την κατανόηση των κατοπινών του έργων. Εδώ εντοπίζονται συνοπτικά τα περισσότερα αξιώματα του ιστορικού υλισμού. Βλ. Καρλ Μαρξ, *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, μτφρ. Φ. Φωτίου, Θεμέλιο, 1978, σ. 23.

θεολογικό *άλμα πίστης*. Πρακτικά, λοιπόν, ο επιστημονικός σοσιαλισμός στηρίζεται σε μία υπόθεση που μεταμφιέστηκε σε συμπέρασμα: δεν ήταν απλώς μη επιστημονικός, αλλά ήταν αντεπιστημονικός, δεν ήταν απλώς μη εμπειρικός, αλλά ήταν μεταφυσικός. Ήταν μια *ιδεολογία*, και μάλιστα με το ακριβές περιεχόμενο που ο Μαρξ έδινε στον όρο: «ένα σύνολο ιδεών που αναφέρεται σε μια πραγματικότητα, όχι για να τη φωτίσει και να την αλλάξει, αλλά για να τη συγκαλύψει»². Ένα σύνολο ιδεών, που όσοι τις αποδέχονται «τις συνδέουν με μια ψευδή εξήγηση του *γιατί* τις πιστεύουν και του *πώς* αυτές σχετίζονται με την πραγματικότητα»³. Ο επιστημονικός σοσιαλισμός δεν ήταν παρά ένας μαντικός σοσιαλισμός. Και δυστυχώς γι' αυτόν, η Ιστορία πέταξε επιδεικτικά τις προφητείες του στον κάδο των απορριμάτων.

Η μεταφυσική πίστη του Μαρξ στην ύπαρξη νόμων της Ιστορίας, η εγωιστική πεποίθηση ότι αυτός πρώτος τούς εντόπισε, η λατρεία της οικονομίας και της παραγωγής⁴ παρέσυραν την ανάλυσή του στην αυταπάτη⁵. Εάν σε αυτά τα στοιχεία προστεθεί ο συγκεντρωτισμός και η ροπή προς την ισχυρή εξουσία, μπορούμε να κατανοήσουμε τους λόγους που οδήγησαν στην αποτυχία της θεωρίας.

Ο Μπακούνιν, από την πλευρά του, δεν είχε να αντιτάξει

2. Πρβλ. Κορνήλιου Καστοριάδη, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, εκδ. Ράππα/Κέδρος, Αθήνα 1981, σ. 21-22.

3. Βλ. Τζέραλντ Άλλαν Κοέν, *Αν θέλεις την ισότητα, γιατί είσαι τόσο πλουσιος*; Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016, σ. 144.

4. Βλ. κυρίως, Καρλ Μαρξ και Φρίντριχ Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, μτφρ. Κ. Φιλίνη, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997, *passim*.

5. Πρβλ. την τοποθέτηση του Καστοριάδη: «[Ο Μαρξ] νομίζει πως η σκέψη του είναι μια πιστή αντανάκλαση (ίσον: μια αληθής θεώρηση) του όντος της ιστορίας», Κορνήλιου Καστοριάδη *Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 2000, σ. 40-41.

τη δική του ανταγωνιστική επιστημονική πρόταση για την πορεία της ιστορίας και τη σχέση οικονομίας και επανάστασης. Ωστόσο, δεν συμμερίστηκε ούτε την αισιόδοξη «επιστημονική» βεβαιότητα της επανάστασης ούτε αντιμετώπισε θετικά την καπιταλιστική εξέλιξη. Έκρινε ότι το επαναστατικό ξέσπασμα δεν επέρχεται ως συνέπεια των μεταβολών στο επίπεδο της παραγωγής: υπάρχει ένα «κρίσιμο στοιχείο στην ιδιαίτερη ιστορία κάθε λαού και αυτό είναι η ένταση του ενστίκτου της επανάστασης... [του ενστίκτου] της ελευθερίας»⁶. Αντίθετα από τον Μαρξ, πίστευε ότι η επανάσταση θα έχει μεγαλύτερη πιθανότητα εκδήλωσης εκεί ακριβώς όπου ο καπιταλισμός δεν έχει ακόμη προλάβει να εδραιωθεί. Η Ρωσία, η Κίνα, η Ισπανία, η Κούβα τον επιβεβαιώνουν. Το επαναστατικό ένστικτο μάλλον δεν φέρει την ιστορική υποχρέωση να περιμένει πότε οι παραγωγικές δυνάμεις θα δυσφορήσουν από τον εγκλωβισμό τους στις υφιστάμενες σχέσεις παραγωγής.

Σε ό,τι αφορά το δεύτερο σκέλος της μαρξιστικής υπεράσπισης, εάν δηλαδή, «φταίει ο Μαρξ για τον Στάλιν», η απάντηση είναι βεβαίως αρνητική. Ασφαλώς δεν ευθύνεται ο Μαρξ για όποιο έγκλημα μπορεί να έγινε στο όνομά του –και, ας μου επιτραπεί να προσθέσω, δεν ευθύνεται για κάθε μεταμοντέρνα ασυναρτησία η οποία τον επικαλείται. Ωστόσο, αυτή η απάντηση συνοδεύεται από δύο υποχρεωτικές διευκρινίσεις, που οφείλουν να αναγνωρίσουν οι οπαδοί του.

Η πρώτη: το ίδιο ισχύει και για κάθε μεγάλο φιλόσοφο, συντηρητικό, φιλελεύθερο, σοσιαλιστή, αναρχικό. Δεν έχει ηθική ευθύνη ο Τζον Λοκ ή ο Άνταμ Σμιθ για κάθε αδικία που μπορεί να προκλήθηκε παγκοσμίως στο όνομα του φιλελευθερισμού.

6. Michael Bakunin, «Social Revolution and the State», στο: K. J. Kenafick (επιμ.), *Μαρξ, Ελευθερία και το Κράτος*, Freedom Press, Λονδίνο 1990, σ. 50.

Δεν έχει ηθική ευθύνη ο Μπακούνιν για κάθε βίαιη ενέργεια οιουδήποτε αυτοαποκαλείται «αναρχικός».

Η δεύτερη: αποστρέφοντας το βλέμμα από την ανώφελη αναζήτηση ηθικών ευθυνών σε πρόσωπα που έδρασαν πριν από εκατοντάδες χρόνια, μπορούμε, πάντως, να διερευνήσουμε κάτι που σήμερα είναι πολύ πιο σημαντικό και αφορά πολύ περισσότερους ανθρώπους: τη σχέση μιας θεωρίας με τις συνέπειες που έφερε η απόπειρα εφαρμογής της.

Στην περίπτωση του Μαρξ, λοιπόν, παρατηρείται ότι κάθε μία από τις γενικευμένες προσπάθειες εφαρμογής της θεωρίας στην πράξη οδήγησε στα ίδια ή παρεμφερή αποτελέσματα: οικονομική εξαθλίωση και ολοκληρωτισμό. Επομένως, είναι εύλογος ο ισχυρισμός ότι για να οδηγούμαστε κάθε φορά και από διαφορετικές αφετηρίες στις ίδιες ή παρεμφερείς συνέπειες, είναι μάλλον βέβαιο ότι θα υπάρχουν σοβαρές και συγκεκριμένες αδυναμίες στη θεωρία. Ακόμη και αν, υπερασπιζόμενοι με πάθος τη θεωρία, αρνηθούμε ότι αυτές οι αδυναμίες οδηγούν νομοτελειακά και αναπόδραστα εκεί ακριβώς όπου οδήγησαν, οφείλουμε κατ' ελάχιστο να αναγνωρίσουμε ότι οι αδυναμίες αυτές *ενοούν* την εμφάνιση τέτοιων φαινομένων.

Ο κόσμος που οικοδομήθηκε πάνω στη σκέψη του Μαρξ αποδείχτηκε ότι ήταν χειρότερος από τον κόσμο που έκτισαν οι φιλελεύθεροι αντίπαλοί του. Ο καπιταλισμός, ο φιλελευθερισμός, οι δυτικές δημοκρατίες, έχουν αναρίθμητα προβλήματα. Ανισότητα, φτώχεια, αδικία είναι ορισμένα μόνο από αυτά. Ωστόσο, συγκριτικά με όλες τις γνωστές μαρξιστικές απόπειρες αποδείχτηκε ότι παρέχουν καλύτερες λύσεις. Γι' αυτό και οι δυτικές δημοκρατίες δεν χρειάστηκε ποτέ να κτίσουν τείχη για να κρατήσουν μέσα σε αυτές τους πολίτες τους. Επειδή η ικανοποίηση ορισμένων βασικών αναγκών, την οποία ενίοτε επετύγχαναν οι μαρξιστικές απόπειρες, δεν

αποτελεί μοναδικό στόχο των ανθρώπων. Ισότητα και διασφάλιση μιας μερίδας φαγητού υπάρχει επίσης στις φυλακές. Αν όμως δεν είχαν τείχους και κλειδαριές, ποιος θα παρέμενε εθελοντικά μέσα τους;

Στον δυτικό κόσμο, φωνές αντιφρονούντων όπως ο Σαμ Ντόλγκοφ και ο Τζον Κλαρκ που τα κείμενά τους κοσμούν τον παρόντα τόμο, τάσσονται ενάντια στη φιλελεύθερη ολιγαρχία. Ωστόσο, αυτή ακριβώς η φιλελεύθερη ολιγαρχία τούς παρείχε τη δυνατότητα να εκφράζουν τη διαφωνία τους. Μπόρεσαν να την επικρίνουν εντός του χώρου της κυριαρχίας της. Στο Λονδίνο, τη Μέκκα του καπιταλισμού, λειτουργεί αδιαλείπτως ο εκδοτικός οίκος και το βιβλιοπωλείο *Freedom Press* που, μαζί με άλλους, συνίδρυσε ο Πιότρ Κροπότκιν το 1886. Όλο αυτό το διάστημα καταγγέλλει τον καπιταλισμό και προπαγανδίζει υπέρ της αναρχικής επανάστασης. Μπορεί και το κάνει, επειδή ο φιλελευθερισμός –η κατεξοχήν ανταγωνιστική προς τον μαρξισμό θεωρία– είναι οικοδομημένος πάνω στην ανεκτικότητα και στον σεβασμό της διαφοράς. Είναι αυτονόητο ότι δεν επιδεικνύουν όλα τα φιλελεύθερα κράτη τον ίδιο σεβασμό σε αυτές τις αρχές. Όμως, η μεγάλη διαφορά με τα μαρξιστικά κράτη είναι ότι αυτή η στάση, όποτε εμφανίζεται, αποτελεί ριζική εκτροπή από τη θεωρία. Μια ματιά στα πολιτικά κείμενα του Τζον Στιούαρτ Μιλ ή του Τζον Λοκ αρκεί για να πιστοποιήσει αυτόν τον ισχυρισμό. Αντιθέτως, σε κανένα περιβάλλον όπου ο μαρξισμός ήταν ισχυρός, δεν δόθηκε αντίστοιχη δυνατότητα στους επικριτές του⁷.

Ο Μαρξ δεν έχει σχέση με ψυχασθενείς δικτάτορες, που έπνιξαν λαούς στο αίμα επ' ονόματί του. Ωστόσο, ο αυταρ-

7. Βλ. Γιώργος Ν. Πολίτης, «Το ασύνδετο μαρξισμού και ανυπακοής», στο: *Το δικαίωμα της πολιτικής ανυπακοής*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2012, σ. 27-45.

χισμός και η ροπή προς την εξουσία ήταν υπαρκτά στοιχεία τόσο του χαρακτήρα, όσο και της πρότασής του. Η πρόταση του Μαρξ απηχεί μια μονοφωνική αντίληψη, που εκπηγάει από τις αρχές του Γκέοργκ Χέγκελ και νωρίτερα του Ζαν-Ζακ Ρουσσώ. Απουσιάζει στον Μαρξ η πολυφωνία, που χαρακτηρίζει τόσο τον φιλελευθερισμό όσο και την αναρχική παράδοση. Ουδέποτε ο Μαρξ ανέχτηκε ισχυρή αντιπολίτευση στις οργανώσεις τις οποίες είχε κάτω από τον έλεγχό του. Έτσι πέτυχε τον εξοβελισμό του Μπακούνιν από τη Διεθνή. Γι' αυτό και στη μαρξιστική παράδοση η διαφωνία δεν θεωρείται μέρος της διαλεκτικής σύνθεσης, αλλά προσπάθεια αντιστροφής της πορείας του τροχού της ιστορίας. Πορεία που προέβλεψε με ακρίβεια ο Μαρξ και οι επίγονοί του, δηλαδή τα μαρξιστικά κόμματα και οι πρόθυμοι ιδεολογικοί τους υπάλληλοι.

Εδώ ακριβώς αναδεικνύεται το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της σκέψης του Μπακούνιν: ο Ρώσος αναρχικός ήταν τόσο αφοσιωμένος στην ιδέα της επανάστασης, που δεν έγραψε μεγάλα, συστηματικά έργα. Διέθετε, όμως, τη διαύγεια να δει σε βάθος τι σήμαιναν στην πράξη ορισμένες από τις εφαρμογές της μαρξικής θεωρίας. Η υπερευαισθησία του σε κάθε περιορισμό της ελευθερίας τού επέτρεψε να εντοπίσει εγκαίρως την προσκόλληση του Μαρξ «σε συγκεντρωτικές και αυταρχικές δομές, που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των κρατικών και γραφειοκρατικών μορφών κυριαρχίας», όπως επισημαίνει ο Κλαρκ.

Για τον Μπακούνιν, ο «κρατικός σοσιαλισμός» δεν αποτελούσε απλώς μίαν αντίφαση, αλλά συνιστούσε το «πιο πρόστυχο και τρομερό ψέμα του 19ου αιώνα»⁸. Ο ίδιος υποστήριζε ότι μέσω της Διεθνούς, ο Μαρξ επιχειρούσε να ασκήσει

8. Επιστολή του Μπακούνιν στους φίλους του Αλεξάντερ Χέρτσεν και Νικολάι Ογκάρεφ, 1866. Παρά Daniel Guérin, *Jeunesse du socialisme libertaire*, Παρίσι 1959, σ. 119.

δικτατορική ισχύ και να εδραιώσει τη γνώμη του «μετουσιωμένη σε απόλυτη αλήθεια, μέσω της ψήφου μιας ψευδούς μειοψηφίας»⁹. Η ανελευθερία, ο συγκεντρωτισμός, η δικτατορία χωρίς το προλεταριάτο, γνωρίσματα τα οποία στοίχειωσαν τις απόπειρες εφαρμογής του μαρξισμού, ήταν απολύτως διακριτά από τον Μπακούνιν ως αναπόσπαστα γνωρίσματα της μαρξικής θεωρίας. Η κατηγορία της έλλειψης πραγματισμού, που οι μαρξιστές απήθυσαν στους αναρχικούς, θα μπορούσε και εδώ να αντιστραφεί, αφού η ιστορία επιβεβαίωσε την κριτική και τις περισσότερες από τις εκτιμήσεις του εμπνευστή τους. Ίσως, επειδή ο ίδιος, δεν αναλώθηκε στον εντοπισμό και στη διατύπωση ιστορικών νόμων, αλλά αφουγκράστηκε καλύτερα την ανθρώπινη φύση.

Κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, μαρξιστικά κόμματα και θεωρητικοί αντιμετώπιζαν τα προβλήματα που συνόδευαν τον εφαρμοσμένο μαρξισμό ως παραμόρφωση, εκτροπή από το αλάνθαστο θεωρητικό πλαίσιο του Μαρξ. Χρειάστηκε η σκληρή εμπειρία του ολοκληρωτισμού, για να αρθρώνεται επισήμως αυτή η τολμηρή κρίση: Ότι, δηλαδή, αυτές οι εξουσιαστικές ρίζες υπάρχουν σε αυτήν καθ' εαυτήν τη θεωρία του Μαρξ. Τέτοιου είδους διαπιστώσεις είναι ευκρινείς στην κριτική των Καστοριάδη, Κώστα Παπαϊωάννου, Μάρρεϋ Μπούκτσιν, Τσόμσκυ από τη δεκαετία του 1960. Και βέβαια, η πολύκροτη μαρξιστική εμπροσθοφυλακή, που την ίδια εποχή υπερασπιζόταν με πάθος τα ιερά κείμενα, έπρεπε να φτάσει στο τέλος της δεκαετίας του 1970, για να αναγνωρίσει *post festum* και εμμέσως ως «ολοφάνερη πραγματικότητα... [το γεγονός] ότι, δηλαδή η θεωρητική μας παράδοση δεν

9. Michael Bakunin, «Internationalism and the State», στο: K. J. Kenafick (επιμ.), μτφρ., *Marxism, Freedom and the State*, Freedom Press, Λονδίνο 1990, σ. 45.

είναι καθαρή, αλλά αντιφατική, [το έργο της παρουσιάζει] ... προβλήματα, αντιφάσεις και κενά»¹⁰.

Έχει λοιπόν ιδιαίτερη σημασία ότι ο Μπακούνιν ήταν ο πρώτος που αντιλήφθηκε το ανεπίλυτο πρόβλημα, την ετερογονία των σκοπών, ότι δηλαδή η θεωρία του Μαρξ τελικώς εξυπηρετούσε σκοπούς διαφορετικούς από αυτούς που (στην πιο ευνοϊκή εκδοχή) επεδίωκε. Ήταν ο πρώτος που υπέδειξε τις συγκεκριμένες προβληματικές ρίζες. Και το έκανε εγκαίρως· σχεδόν εκατό χρόνια προτού οι καρποί τους φθαρούν ανεπανόρθωτα.

II. Σε ό,τι αφορά τώρα τις επικρίσεις προς τον Μπακούνιν, η πιο δημοφιλής τον παρουσιάζει να διακατέχεται από ένα πρωτόγονο καταστροφικό μένος. Η κατηγορία όντως στηρίζεται επάνω σε πραγματικά δεδομένα. Εντούτοις, αυτά έχουν διογκωθεί αφενός επειδή χρησιμοποιήθηκαν με υπερβολικό τρόπο από πολιτικούς του αντιπάλους και αφετέρου επειδή πολλοί από όσους μετέπειτα ακολούθησαν αναρχικούς δρόμους οδηγήθηκαν στη βία, συχνά υπερθεματίζοντας με τρόπο υπερβολικό και αδικαιολόγητο.

Τα πραγματικά δεδομένα είναι τρία: η προσκόλληση του Μπακούνιν στον σχεδιασμό μυστικών συνωμοτικών επαναστατικών οργανώσεων, η σχέση του με τον διαβόητο Σεργκέι Νετσάγεφ και ο επίλογος του κειμένου του Μπακούνιν *Αντίδραση στη Γερμανία*, με κατακλείδα την πρόταση «Το πάθος για την καταστροφή είναι ένα δημιουργικό πάθος»¹¹.

10. Louis Althusser, «Enfin la crise du marxisme!» στο: *Pouvoir et opposition dans les sociétés post-révolutionnaires*, Seuil, Παρίσι, 1978, σ. 247-248, παρά Κορνήλιου Καστοριάδη, *Η γαλλική κοινωνία*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1986, σ. 226.

11. Michael Bakunin, «Reaction in Germany», στο: Sam Dolgoff (επιμ.), *Bakunin on Anarchism*, Allen & Unwin, Νέα Υόρκη 1973, σ. 57.

Το πρώτο που οφείλει να ξεκαθαριστεί είναι ότι ο Μπακούνιν ουδέποτε συμμετείχε σε ενέργειες που θα μπορούσαν να ενταχθούν ακόμη και σε μια διεσταλμένη αντίληψη του όρου «τρομοκρατία». Απεναντίας, πήρε μέρος σε μεγαλύτερες ή μικρότερες μαζικές εξεγέρσεις. Ασφαλώς έγραψε πολλά σε σχέση με το πώς θα έπρεπε να οργανωθούν μυστικές, επαναστατικές οργανώσεις. Ωστόσο, οι περισσότερες από αυτές περιορίστηκαν στη σφαίρα του σχεδιασμού. Υπήρξαν, βεβαίως, και πραγματικές, όπως οι *Αδελφότητες* και η *Συμμαχία*, που οργάνωσε κατά την παραμονή του στην Ιταλία το διάστημα 1864-1867. Πρακτικά, όμως, λειτούργησαν ως προπαγανδιστικοί φορείς διάδοσης πολιτικών ιδεών, όχι ως πυρήνες βίας. Ας μη λησμονείται επίσης ότι το επαναστατικό κίνημα του 19ου αιώνα δεν αναπτύχθηκε σε ένα εύτακτο δημοκρατικό πλαίσιο, αλλά σε περιβάλλον βαριάς καταστολής. Τα στελέχη του αναγκάζονταν να διαφεύγουν από χώρα σε χώρα. Γι' αυτό και η εποχή βρίθει τέτοιων συνωμοτικών οργανώσεων (όπως ήταν η *Φιλική Εταιρεία*) που συνδέθηκαν με εθνικοαπελευθερωτικά ή κοινωνικά κινήματα. Ο ίδιος ο Μπακούνιν καταδιώχτηκε επί χρόνια από πράκτορες του τσάρου και παρέμεινε δώδεκα χρόνια φυλακισμένος και εξόριστος, προτού αποδράσει με μυθιστορηματικό τρόπο από τη Σιβηρία. Οι νεανικές του περιπέτειες στάθηκαν καθοριστικές στο να αναγνωρίσει, αργότερα, την αξία της μυστικότητας. Ομολογουμένως, δεν μπόρεσε να αποφύγει την υπερβολή της μυστικοπάθειας.

Υπάρχουν όμως και ελαφρυντικά. Όπως, επισημαίνει ο Κλαρκ: «Αυτή...[η αντίληψη της επαναστατικής πρωτοπορίας] στη θεώρησή του δεν κατέχει τόσο κεντρική θέση όπως προφασίζονται οι αντίπαλοί του, ούτε όμως είναι και τόσο μηδαμινή και αβλαβής όπως υποστηρίζουν κάποιοι υποστηρικτές του».

Στο μαρξιστικό σχήμα η επαναστατική πρωτοπορία ακολουθεί το ιακωβινικό μοντέλο. Αποσκοπεί στην κατάληψη της εξουσίας και στην άσκησή της με διαφορετικό τρόπο. Στον σχεδιασμό του Μπακούνιν, με όλο τον συνωμοτισμό που τον διακρίνει, η πρωτοπορία δεν θέλει να καταλάβει την εξουσία, να αποκτήσει δημόσιο έλεγχο. Θέλει να καταστρέψει την εξουσία και να ενεργήσει έτσι ώστε να μην αναπτυχθούν νέες, μετεπαναστατικές εξουσιαστικές δομές. Αποσκοπεί μεν στην καλύτερη προετοιμασία της επανάστασης, όπως κάθε αντίστοιχη οργάνωση, αλλά ουσιαστικά θέλει να αποτρέψει το ενδεχόμενο εκμετάλλευσης της επανάστασης από τους εξουσιαστές. Να εμποδίσει την εδραίωση ενός νέου *status quo*. Πρόκειται, επομένως, για διαφορετική αντίληψη της πρωτοπορίας, που εδραιώνεται πάνω στη θεμελιωδώς διαφορετική αντίληψη των δύο για την έννοια της κρατικής κυριαρχίας. Ασφαλώς και η αναρχική εκδοχή μπορεί να επικριθεί για πολλά, πάντως δεν ταυτίζεται με την κλασική αντίληψη της επαναστατικής πρωτοπορίας, όπως αυτή συνδέει τους ιακωβίνους με τους μπολσεβίκους, έχοντας την ενδιάμεση στήριξη του Μαρξ.

Οι αναγνώστες του Λένιν θα αναρωτηθούν εάν υπάρχει περίπτωση, κατά την εκδήλωση της επανάστασης, η πρωτοπορία να αντισταθεί στον πειρασμό της κατάληψης της εξουσίας. Είναι, πράγματι, σπάνια· ωστόσο υπάρχει τέτοια περίπτωση. Αναδεικνύεται στη στάση που τήρησαν οι Ισπανοί αναρχικοί, κατά την εκδήλωση του στρατιωτικού πραξικοπήματος το καλοκαίρι του 1936. Όταν οι αναρχικές πολιτοφυλακές συνέτριψαν τους στασιαστές, η Βαρκελώνη, αλλά και η ευρύτερη περιοχή της Καταλωνίας βρέθηκε στα χέρια τους. Αυτή ήταν η κρίσιμη στιγμή. Το κράτος είχε διαλυθεί, τα πολιτικά κόμματα ήταν ανίσχυρα. Τότε οι αναρχικοί, από υπερβολικό ζήλο να μη διολισθήσουν στον αυταρχισμό, να μη γίνουν οι ίδιοι εξουσιαστές, αρνήθηκαν

να καταλάβουν την εξουσία. Αντίθετα, συνεργάστηκαν με τους χθεσινούς διώκτες τους, την πολιτική ηγεσία των Δημοκρατικών, ακριβώς τη στιγμή που οι Δημοκρατικοί ήταν παντελώς αποδυναμωμένοι και είχαν χάσει κάθε έρεισμα. Η στάση αυτή μπορεί να αποτιμηθεί ως πολιτικό ή στρατηγικό σφάλμα πρώτου μεγέθους. Ήταν ενδεχομένως αποτέλεσμα δισταγμού ή αφέλειας. Εντούτοις, ως πολιτική συμπεριφορά παραμένει συμβατή με την αντιεξουσιαστική τοποθέτηση την οποία προέτασε ο Μπακούνιν και τον σκοπό που κατ' αυτόν θα επιτελούσαν μετεπαναστατικά οι αναρχικές ομάδες.

Το δεύτερο δεδομένο για το οποίο ενοχοποιήθηκε ο Μπακούνιν ήταν η σχέση και στήριξή του προς τον αδίστακτο Νετσάγεφ. Είναι αλήθεια ότι ο Μπακούνιν γοητεύτηκε αρχικά από τη νεανική ορμή του συμπατριώτη του, αλλά σύντομα αντιλήφθηκε τον καθολικό μηδενισμό που κρυβόταν πίσω από αυτήν. «Αποκήρυξε με κάθε δυνατό τρόπο τόσο τον Νετσάγεφ όσο και τον ανελέητο αμοραλισμό του, προειδοποιώντας επιπλέον όλους τους φίλους τους να διακόψουν κάθε σχέση μαζί του», γράφει ο Ντόλγκοφ. Υπενθυμίζει μάλιστα ότι, αντίθετα με διαδόσεις της εποχής, η ιστορική έρευνα έδειξε ότι η πατρότητα της *Κατήχησης του Επαναστάτη* ανήκει εξ ολοκλήρου στον Νετσάγεφ. Παρά τα όσα ισχυρίζονταν τότε οι πολιτικοί του αντίπαλοι, ο Μπακούνιν δεν συμμετείχε στη συγγραφή της.

Σε ό,τι αφορά το *πάθος της καταστροφής*, η φράση διαβάζεται συνήθως αποκομμένη από το ιστορικό της πλαίσιο. Η *Αντίδραση στη Γερμανία* είναι ένα από τα πρώτα άρθρα που δημοσίευσε ο Μπακούνιν σε ηλικία 28 ετών, τον Οκτώβριο του 1842. Δημοσιεύτηκε με το ψευδώνυμο Jules Elysard στο φιλοσοφικό και πολιτικό περιοδικό *Deutsche Jahrbücher*, το οποίο διηύθη ο Arnold Ruge και αποτελούσε την εμβληματική έκ-

δοση της εγελιανής αριστεράς. Ο τρόπος, λοιπόν, με τον οποίο ο συγγραφέας της συνέλαβε και αντιλαμβανόταν το πάθος για καταστροφή, μπορεί να κατανοηθεί μόνο μέσα από το πρίσμα του Γερμανικού Ιδεαλισμού και της εγελιανής διαλεκτικής. Σε κάθε άλλη περίπτωση караδοκούν πολλές παρανοήσεις.

Στο κλασικό τριαδικό σχήμα της διαλεκτικής, θέση-αντίθεση-σύνθεση, ο Μπακούνιν υπερθεματίζει στον ιστορικό ρόλο της αντίθεσης. Γι' αυτόν, χωρίς την αντίθεση δεν υπάρχει κίνηση. Υπάρχει μόνο αδράνεια και στατικότητα, στοιχεία που αντίκεινται στη δύναμη του Λόγου και της Ιστορίας. Η αντίθεση, δηλαδή, η άρνηση αυτού που αποτελεί την υφιστάμενη θέση, με άλλα λόγια, η καταστροφή του *status quo* αποτελεί την αναγκαία συνθήκη, για να μπει σε κίνηση ο μηχανισμός της ιστορικής εξέλιξης. Αποτελεί το αναγκαίο διαλεκτικό στάδιο για τη μετάβαση στο νέο. Επομένως, η καταστροφή είναι δημιουργική, όχι εξαιτίας της διεστραμμένης εμμονής ενός μισανθρώπου, αλλά επειδή ακριβώς επιταχύνει τη γέννηση του νέου, που η αδράνεια και η στατικότητα εμποδίζουν να γεννηθεί.

Η φιλοσοφική αποτίμηση αυτής της προσέγγισης μπορεί βεβαίως να συζητηθεί. Το εάν και κατά πόσο αυτή η αντίληψη της διαλεκτικής είναι αξιόπιστη, εάν αποτελεί ή όχι παρερμηνεία του Χέγκελ, μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης. Εντούτοις, αυτό που αναδεικνύεται εδώ είναι ότι η προτροπή αυτή δεν συνιστά τυφλή έκκληση στις δυνάμεις της συντέλειας. Απεναντίας, συνιστά αφενός μία προσπάθεια ερμηνείας της ιστορίας και αφετέρου ένα επαναστατικό κάλεσμα που εκπηγάει από αυτή την ερμηνεία¹².

12. Ο ρόλος της βίας στην ιστορική εξέλιξη δεν είναι βεβαίως ξένος στη σκέψη και του Μαρξ. Βλέπε ενδεικτικά: «οι επαναστάσεις δεν γίνονται μέσω νόμων [...] η βία είναι η μαμή κάθε παλιάς κοινωνίας, που κυοφορεί μια και-

Η προσέγγιση αυτή φωτίζει μια πτυχή της σκέψης του Μπακούνιν που συνήθως μένει ανέγγιχτη από τους μελετητές του έργου του. Φωτίζει την επίδραση που του άσκησε το φιλοσοφικό ρεύμα του Γερμανικού Ιδεαλισμού. Δεν είναι ευρύτερα γνωστό ότι η ανάγνωση της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* του Ιμάνουελ Καντ ήταν αυτή που έκανε τον νεαρό Μπακούνιν να εγκαταλείψει τον άνετο βίο του και να μεταβεί στη Μόσχα, για να σπουδάσει φιλοσοφία. Στην ηθική φιλοσοφία του Καντ, μπόρεσε για πρώτη φορά να βρει μία στιβαρή βάση, ώστε να θεμελιώσει επάνω της την αγάπη του για την ιδέα της άνευ όρων ελευθερίας. Η πρώτη του δημοσίευση, το 1836, ήταν η ρωσική μετάφραση του έργου του Γιόχαν Γκότλιμπ Φίχτε, *Μαθήματα περί της αποστολής του διανοουμένου*. Το 1838 ήταν ο πρώτος που μετέφρασε Χέγκελ στη ρωσική γλώσσα.

Στα ύστερα χρόνια του, την εποχή της μεγάλης σύγκρουσής του με τον Μαρξ, ο Μπακούνιν αναφέρεται συχνά στον υλισμό, τον ντετερμινισμό και τη σημασία της οικονομίας στην ιστορία. Αυτή η επιμονή του ίδιου στενεύει σήμερα τον ορίζοντα της ανάγνωσής του. Αν εξετάσουμε τη σκέψη των Μπακούνιν και Μαρξ μέσα από το περιοριστικό πρίσμα του οικονομισμού θα ολισθήσουμε στο στερεότυπο ότι οι δυο τους μοιράζονται τον ίδιο σκοπό: την αταξική κοινωνία και την κοινωνική κατοχή των μέσων παραγωγής. Επομένως, η διαφορά τους ανάγεται στα μέσα τα οποία προκρίνουν για την επίτευξη του κοινού σκοπού. Εδώ και ενάμιση αιώνα, οι αναρχικοί θεωρούν ότι τα μέσα που προτείνει ο Μπακούνιν είναι ανώτερα, επειδή δεν εμπεριέχουν τους κινδύνους της γραφειοκρατίας και του αυταρχισμού. Εδώ και ενάμιση αιώνα, οι μαρξιστές θεω-

νούργια», Karl Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, τ.1, μτφρ. Ernest Untermann, The Modern Library, Νέα Υόρκη 1906, σ. 824.

ρούν ότι τα μέσα του Μπακούνιν είναι προβληματικά, επειδή αγνοούν την ουσία των οικονομικών και ιστορικών νόμων.

Ωστόσο, παρότι τα μέσα είναι, χωρίς αμφιβολία, διαφορετικά, η βαθύτερη ανάλυση αποκαλύπτει μεγάλες διαφορές και σε αυτόν καθ' εαυτόν τον σκοπό της επανάστασης. Όπως δηλώνει ο Μαρξ στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, «το κράτος, είναι το οργανωμένο σε κυρίαρχη τάξη προλεταριάτο»¹³. Για τον Λένιν, το προλεταριάτο χρειάζεται την κρατική ισχύ, μια κεντρική οργάνωση βίας και για να διαλύσει την αντίσταση των εκμεταλλευτών και για να οδηγήσει τις μάζες στο έργο της οργάνωσης της σοσιαλιστικής οικονομίας¹⁴. Για τη μαρξιστική σκέψη, ο έλεγχος του κράτους και της εξουσίας του συνιστά τον ειδικό αντικειμενικό σκοπό της πολιτικής και επαναστατικής πάλης¹⁵.

Ο Μπακούνιν, όμως, δεν αντιλαμβάνεται την επανάσταση ως απλή μεταβίβαση της κυριαρχίας από την αστική στην εργατική τάξη, αλλά ως τη ριζική μετάβαση από την εποχή της κυριαρχίας στην εποχή της ελευθερίας. Εστιάζοντας στην καταστατική αντίθεσή του με τον Μαρξ, ο Μπακούνιν αυτοπροσδιορίζεται ως «φανατικός εραστής της ελευθερίας» και επισημαίνει ότι ο Μαρξ θέλει να αιχμαλωτίσει το κράτος, ενώ εκείνος να το καταστρέψει¹⁶. Αντιλαμβάνεται ότι εφόσον οι εργάτες αποκτήσουν δικτατορική εξουσία, η παραμονή τους σε αυτήν θα γίνει σκοπός τους, «από τη στιγμή που πρώην εργάτες θα γίνουν κυρίαρχοι και αντιπρόσωποι, παύουν να

13. Καρλ Μαρξ - Φ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σελ. 46.

14. Βλαντίμιρ Ι. Λένιν, «Κεφάλαιο 2: Η πείρα του 1848-1851», στο: *Κράτος και Επανάσταση*, passim, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2012.

15. Νίκος Πουλαντζάς, «K. Marx & F. Engels», στο Φρανσουά Σατελέ (επιμ.), *Η φιλοσοφία*, τ. Γ', εκδ. Γνώση, Αθήνα, σ. 208.

16. Παρά Michael Bakunin, στο: K. J. Kenafick (επιμ.), *μτφρ., Marxism, Freedom and the State*, Freedom Press, Λονδίνο 1990, σ. 17 και 18.

είναι εργάτες [...] κοιτάζουν υποτιμητικά τον συνολικό κόσμο των συνηθισμένων εργατών από το ύψος του κράτους. Δεν αντιπροσωπεύουν πια τους συνηθισμένους ανθρώπους, παρά μόνο τη δική τους αξίωση να εξουσιάζουν [αυτούς τους ανθρώπους]¹⁷. Προσθέτει μάλιστα ότι εφόσον η επανάσταση αποβλέπει στην εγκαθίδρυση εργατικής δικτατορίας, τότε «οι εχθροί μας οι αστοί έχουν κάθε λόγο να υποστηρίξουν ότι η Διεθνής πολεμά παλιές τυραννίες, για να εγκαθιδρύσει νέες»¹⁸.

Ο Μπακούνιν ουδέποτε αποδέχτηκε την πρωτοκαθεδρία της παραγωγής και της οικονομικής ανάπτυξης. Αναγνωρίζει τη μεγάλη σημασία τους στην ανθρώπινη ιστορία. Αλλά υπερασπίζεται το θετικό δικαίωμα των ανθρώπων στη ζωή και τις απολαύσεις της, πνευματικές, ηθικές, φυσικές¹⁹. Γι' αυτόν, η ανθρώπινη φύση δεν κατευθύνεται στην αδιάκοπη αύξηση της παραγωγικότητας, αλλά, πολύ περισσότερο, στην «ικανοποίηση που αντλεί το άτομο από την ελεύθερη κοινωνική δραστηριότητα»²⁰. Η ανθρώπινη φύση ωθεί προς μια ζωή απελευθερωμένη από κάθε είδους μικρή και μεγάλη κυριαρχία, κάθε είδους κρυφό και φανερό καταναγκασμό.

Αυτό το ρομαντικό ιδεώδες της ελευθερίας ασφυκτιά, δεν τιθασεύεται, δεν περιορίζεται και δεν εξηγείται από το στενό πλαίσιο των σιδερένιων νόμων της ιστορίας, τον ατέρμονο ανταγωνισμό των παραγωγικών δυνάμεων, τον συγκε-

17. Paul Thomas, *Karl Marx and the Anarchists*, Routledge & Kegan Paul Books, Λονδίνο 1980, σ. 330.

18. Michael Bakunin, «Internationalism and the State», στο: K. J. Kenafick, (επιμ.), μτφρ., *Marxism, Freedom and the State*, Freedom Press, Λονδίνο 1990, σ. 45.

19. Arthur Lehning, *Michael Bakunin: Selected Writings*, Grove Press, Νέα Υόρκη 1974, σ. 101.

20. Τζον Κλαρκ, «Μαρξ, Μπακούνιν και Κοινωνική Επανάσταση», στον ανά χείρας τόμο.

ντρωτισμό της εξουσίας. Πρόκειται ουσιαστικά για το ιδεώδες που ο Μπακούνιν έπλασε στα νεανικά του χρόνια, υπό την επίδραση του Γερμανικού Ιδεαλισμού. Αυτή, λοιπόν, η παραγνωρισμένη ανάγνωση του Ρώσου αναρχικού στρέφει το βλέμμα πολύ μακρύτερα από το ζήτημα των διαφορετικών *μέσων* και οδηγεί έτσι στην πληρέστερη κατανόηση των διαφορετικών *σκοπών*.

Οι σκοποί των Μαρξ και Μπακούνιν δεν αποτελούν παραπλήσιες εκδοχές του ίδιου προτύπου ή συναφείς αποχρώσεις του ίδιου χρώματος. Είναι τόσο διαφορετικοί στην αφετηρία τους, ώστε το τελικό τους αποτέλεσμα παράγει εντελώς διαφορετικό χρώμα. Και αυτό συμβαίνει εξαιτίας μίας καθοριστικής διαφοράς που εντοπίζεται στην αρχή της σκέψης τους: όσο μεγάλος κι αν είναι ο Μαρξ, όσο σπουδαίο κι αν είναι το ερευνητικό εγχείρημα στο οποίο επιδόθηκε, παραμένει πάντα προσηλωμένος στην πλευρά της εξουσίας. Και όσο κι αν ο Μπακούνιν δεν είναι πάντα βαθυστόχαστος και δεν μας παρέδωσε ένα στιβαρό σώμα ιδεών και θέσεων, παραμένει πάντα προσηλωμένος στην πλευρά της ελευθερίας.